УДК 09/2-23

Н.Г. Гәрәева

КАЗАН КОЛЛЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ УРТА АЗИЯДӘ КҮЧЕРЕЛГӘН КУЛЪЯЗМА КОРЪӘННӘР

Согласно актуальным на ноябрь 2023 года данным инвентарного учёта в собраниях арабографичных рукописей Казани хранится более 280 списков Корана, датируемых XVII – началом XX века. Среди них выявлено четырнадцать рукописей Корана, в основном привезённых татарскими шакирдами после учёбы в Бухаре и Самарканде. Десять рукописей содержат полный текст Корана. С художественной точки зрения к наиболее интересным рукописям относятся четыре полнотекстовых списка и один список с утратами текста. Классическое оформление имеют три рукописи: две из собрания Научной библиотеки Казанского университета и один из Национального музея Республики Татарстан. Две рукописи этих же собраний явно имеют общие особенности оформления (в декоре и почерке), но индо-афганский список Национального музея выделяется качеством исполнения, а университетский выполнен в подражание этой традиции письма.

Ключевые слова: Казанские собрания списков Корана, Средняя Азия, каллиграфия, маргиналии, декор, ‘унван, золочение, орнамент, тасмиййа, сура, айат, джуз.

According to current data (actual to November 2023) of the acquisitions inventories Kazan collections of Arabic manuscripts contain more than 280 copies of the Qur’an, dated from the 17th to the beginning of the 20th centuries. Among them there are fourteen manuscripts of the Qur’an which were mainly brought by Tatar shakirds to their homes after studying in Bukhara and Samarkand. Ten manuscripts contain the complete text of the Qur’an. From an artistic point of view, the most interesting manuscripts present four full-text items and one copy with losses in text. Three manuscripts have a classical decoration: two from the collection of the Scientific Library of Kazan University and one from the National Museum of the Republic of Tatarstan. The two manuscripts of the same collections clearly have common features in decoration and handwriting but the Indo-Afghan copy of the National Museum stands out for the quality of its execution and the university one is made in imitation of this tradition of writing.

Key words: Kazan collections of copies of the Qur’an, Central Asia, calligraphy, marginalia, decor, ‘unwan, gilding, ornament, tasmiyyah, surah, ayah, djuz.

Казанда утыз меңнән артык гарәп язулы мөселман кулъязмалары тупланган. Бу мирасның төп өлеше биш фәнни үзәктә саклана: Казан (Идел буе) федераль университетының кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә (КФУ ЛФК КСКБ), Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә (ТӘһСИ ЯМҮ), Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә (ТР МК КСКБ), Татарстан Республикасы Дәүләт архивында (ТР ДА). Гарәп

язулы кулъязмалар, азрак күләмдә булса да, Татарстан Республикасы Милли музеенда (ТР ММ), Россия Фәннәр академиясе Казан фәнни үзәге Үзәк китапханәсендә (РФА КФҮ ҮК), «Казан Кремле» Дәүләт тарих, архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгында, Татарстан Республикасы Дәүләт сынлы сәнгать музеенда һәм шулай ук шәхси китапханәләрдә[1] бар. Санап үтелгән оешмалардагы материалларның саны соңгы еллардагы археографик экспедицияләрдә табылган һәм әле эшкәртелеп, исәпкә кертелергә өлгермәгән табышлар хисабына даими арта тора[2].

Казандагы бүгенге төп кулъязма коллекцияләр 1960 елдан башлап, ел саен, Татарстан районнарына гына түгел, хәтта элеккеге СССРның (нигездә, РСФСРның), аннан Россия Федерациясенең татарлар төпләнеп яшәгән төрле төбәкләренә оештырылган археографик экспедицияләр эшчәнлеге нәтиҗәсендә тупланган. Казан университеты һәм Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты экспедицияләрне даими һәм системалы рәвештә оештыра килә. 1990 еллардан, университет белән бергә, Татарстан Милли китапханәсе хезмәткәрләре дә экспедицияләргә чыга башлый. Хәзерге вакытта исә фәкать Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты гына фәнни экспедицияләр оештыруын дәвам итә.

Яңа кулъязма коллекцияләр туплануда археографик экспедицияләрнең ярдәме зур булды, Казан федераль университеты һәм Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты фондларында гарәп телле кулъязма һәм басма китапларның саны бермәбер артты. Әмма соңгы чор тупланмаларының үзәген татар интеллектуаллары һәм китап сөючеләренең шәхси китапханәләрендәге кулъязма китаплар тәшкил итә. Алар – XVIII–XIX гасырларда мәшһүр гаиләләрнең берничә буыны тарафыннан җыелган мирас. 1920 елларда шундый китапханәләрнең күбесе Үзәк Көнчыгыш китапханәсендә сакланса, 1930 елларда Казандагы бер төркем дәүләт учреждениеләре үзгәртелеп, яңадан формалаштырылганнан соң, кулъязмалар Казан университеты китапханәсенә тапшырыла. Археографик экспедицияләр оештырыла башлаганчы, университет китапханәсендә чама белән өч мең ярым гарәп язулы кулъязма кодекс исәпләнгән.

Әлеге мәкаләбездә Татарстан Фәннәр академиясе тупланмаларында, Казан федераль университеты, Милли музей, Россия Фәннәр академиясе Үзәк фәнни китапханәсендә, «Казан Кремле» музей-тыюлыгында саклана торган кулъязма Коръәннәргә күзәтү ясала. Аларның саны 280гә җитә. Әлеге кулъязмаларның иң зур күпчелеге – Коръәннең шәхси куллану өчен башкарылган татар нөсхәләре. Аларда текст язганда төп игътибар, хәтта каллиграфия күзлегеннән

[1] Фольклорчы галим Нәкый Исәнбәт (1899–1992) коллекциясеннән кала, алар сирәк һәм санаулы нөсхәләр булып исәпләнә.

[2] КФУ ЛФК КСКБ (15 мең сакл. бер.), ТӘһСИ ЯМҮ (8 меңнән артык сакл. бер.), ТР МК КСКБ (9 меңнән артык сакл. бер.).

караганда да, бизәлешкә түгел, ә юллар арасында *тәҗвид* кагыйдәләрен җентекле күрсәтүгә, шулай ук текст язылган битнең якягында калган буш урыннарда Коръән текстының бүленеш (кодификация) билгеләрен куеп чыгуга (сүрә, аятьтән тыш), сәҗдә һәм рөкүгъ урыннарын күрсәтүгә бирелә. Чөнки боларның барысы да – Коръәнне укыганда үтәлергә тиешле кагыйдәләр.

Шул ук вакытта әлеге 280 нөсхә арасында Урта Азия һәм Якын Көнчыгыш кулъязмалары да бар. Аларны, гадәттә, Бохара яки Сәмәркандта белем алган шәкертләр яисә Истанбулга, Каһирә, Мәккә, Мәдинә кебек шәһәрләргә барган, хаҗ кылган кешеләр алып кайта торган булган. XIX гасыр урталарына таба Казанда китап сәүдәсе җайга салына, бу чорда китап сатучы сәүдәгәрләр аша кулъязма һәм басма китапны заказ белән дә, соңрак исә Урта Азия, Әфганстан (Кабул, Һират), Һиндстан (Лахор) һәм Якын Көнчыгыштан (Каһирә, Бәйрут) һ.б. җирләрдән почта юлы белән дә кайтартып булган.

Казан коллекциясендә Урта Азия Коръән нөсхәләре күп булмаса да, алар үзенчәлекле текст бизәлешенең региональ традицияләрен аңлау, өйрәнү өчен яхшы үрнәк булып тора.

Бүгенге көндә Казан җыелмалары арасында ундүрт кулъязма Коръәннең Мавәраэннәһердән[1] булуы ачыкланды.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фондларында Коръәннең 200 дән артык нөсхәсе саклана, шуларның бишесе – Урта Азиядән. Алар арасында *Һәфтияк* (39 нчы фонд, сакл. бер. 232) – Институт тупланмаларына 1962 елда археограф галим Сәет Вахидинең (1887–1938) шәхси коллекциясе белән кергән. Бу кулъязманың тексты өстендә эш тәмамланмыйча калган. Сүрәләрнең исемнәре язылмаган, Коръәннең алдагы сүрәләреннән булган «Бәкара» сүрәсенең беренче аятьләре китерелмәгән, «Фатиха» сүрәсеннән соң «Ясин» сүрәсе килгән. Мәһҗан Шәфигуллин коллекциясеннән XVIII гасыр ахыры – XIX гасыр башына караган тулы текстлы ике нөсхәнең берсе Институтка 1974 елда Ш. Мәрҗани мәчетеннән кабул итеп алынган (39 нчы фонд, сакл. бер. 377). Бу кулъязмада икенче *җүздән* соң килә торган һәрбер *җүзнең* башы караңгы кызыл, сирәгрәк, җирән төстәге нокталар белән аерымланган.

Икенче нөсхәне (39 нчы фонд, сакл. бер. 2044) 1978 елда Институт тарафыннан оештырылган археографик экспедиция вакытында Бөгелмә шәһәре мәчетеннән алып кайтканнар. Сыйфатлы *нәсех* язуы белән башкарылган бу нөсхәдә Коръән тексты кара һәм кызыл төсләрдән торган, алтын йөгертелгән өч кат сызыклы кысага алынган. «Фатиха» һәм «Бәкара» сүрәләре язылган битләрнең беренче ягы орнамент белән һәм алтын йөгертеп бизәлгән. *Тәсмия* кысага алынган, ә сүрәнең исеме бөтенләй башка кеше кулы белән тиз язу ысулын

[1] Мавәраэннәһер дигәндә классик кабул ителгән, ике елга арасына караганда киңрәк территорияләр – Һиндстанның төньягын һәм Әфганстанны да кертеп, мөселман Урта һәм Үзәк Азия территорияләре күздә тотыла.

кулланып язылган, кысасыз гына бирелгән. Шул рәвешчә, нөсхәне төзү эшендә берничә кеше катнашканлыгы ачыклана. *Басмәлә* өчен кысаның фоны берничә вариантта бирелгән: алтынланган үрнәген дә күрергә мөмкин яисә алтынсу төстәге кара белән геометрик бизәкләр (вак ромблардан гыйбарәт челтәр) ясалганы һ.б. бар. Шунысы да мөһим: сүрәнең исеменә, гадәттә, сүрә исеме генә түгел, ул иңгән урын, аятьләр саны да керә. Кайбер кульязмаларда исемнең бирелеше киңәйтелә: сүрәдәге сүз, хәреф, рәкәгать саны да куела. Бу нөсхәдәге кыса өстендә кызыл кара белән язылган сүрә исемнәре тезмәсе дә гел үзгәреп тора. Иң киң бирелгән сүрә исемнәреннән берсе түбәндәгечә: *«"Ганкәбут" сүрәсе, туксан тугыз[1] аятьтән тора. Мәккәдә иңгән сүрә. 4157 хәрефтән, 1780 сүздән тора. Сүрәдә 6 әгъшар* (унынчы өлеш), *7 рәкәгать. Аның башы "Рум" сүрәсеннән соң иңгән...?». Җүз* башланып китә торган аятьнең фоны яшькелт төстәге челтәр сызыклардан гыйбарәт. Кульязма битендә текст кысасы периметры буйлап, алтынсу карадан зыян күргән урыннар бар.

ЯМҮ тупланмаларындагы XIX гасырга караган калган ике нөсхә тулы түгел. Аларның берсе (39 фонд, сакл. бер. 2234; Коръән тексты – 2:74–68:17) 1973 елгы археографик экспедиция вакытында Пермь өлкәсендә табылган; ул башкаларыннан бераз зуррак булуы белән аерылып тора (*бит* үлчәме – 30×16,5 см). Икенче нөсхәнең (39 фонд, сакл. бер. 2234) фондка ничек килеп керүе хакында мәгълүмат юк, үлчәме – 16,5×10,5 см.

Әлеге кульязмалар барысы да ярым үтә күренмәле Урта Азия кәгазенә язылганнар, алар форматы, каллиграфиясе һәм Коръәннең бүләк итеп бирергә дип әзерләнгән затлы нөсхәләре бизәлешеннән күпкә кайтышрак булсалар да, үзләренә генә хас сәнгатьчә бизәлешләре белән аерылып торалар. Аларның тулы тасвирламасы Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының 2022 елда дөнья күргән Коръән каталогында [Гараева, 2023, с. 12–45] бирелде.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә сакланан 42 Коръәннең икесе (сакл. бер. 854г, 709г) – Урта Азия нөсхәләре, әмма аларның икесендә дә югалган битләр күп. Берсендә[2] *тәсмия* гадәти итеп язылмаган: *басмәләдә,* гадәттә, *син* хәрефенең соңгы өле-

---

[1] Кульязмада аятьләрнең саны хаталы күрсәтелгән. 29 нчы «Ганкәбут» сүрәсендә 69 аять. Күчерүче ялгышкан да булырга мөмкин.

Коръән аятьләренең саны, тәртибе турында күп гасырларга сузылган бәхәсләр бүген дә дәвам итә. Ләкин, шунысы мөһим, 1928 елда Каһирәдә Коръәннең иң борынгы күчермәләренә нигезләнеп төзелгән басмасы дөнья күрә. Мөселман галимнәре бер фикергә килеп, басмада аять номерлары куела. Белгечләр тарафыннан алга таба Коръән аятьләренең тәртибе өйрәнелгәндә дә аларның номерларын үзгәртмәү турында карар кабул ителә.

[2] Кульязма археографик экспедиция вакытында Абитова Нурҗиһан Хәлил кызыннан (1946 елгы, Ульяновск өлкәсе Иске Кулаткы районы Яңа Земница авылы) кабул итеп алынган. Параметрлары: бит – 14,5×25,2 см; текст – 9×17,5 см; киңлеге – 4,5 см; һәр биттә 13 юл.

ше сузылып языла торган булса, бу нөсхәдә исә «*әр-рәхман»* сүзендә *хә* хәрефе ярты битне алып тора (ТР МК, сакл. бер. 709г). Пөхтә нәсех язулы нөсхәдә кайбер сүрәләрнең исемнәре төшеп калган, ә сары-кызыл кара белән язылганнары кайвакыт исемендә китерелгән мәгълүмат белән аерыла. Аятьләрнең кайда иңгәнлеген һәм санын гадәти искә алып китү урынына кайбер сүрәләрдә исем бик нык киңәйтелгән. Мәсәлән, *«Сүрә Йуныс, Аллаһының сәламе барып ирешсен! Йөз дә тугыз аять. Мәккә сүрәсе. 5567 хәрефтән тора. 1832 сүздән тора. 15 әгъшар* (уннан бер өлеш?) *һәм тугыз аять. 11 рөкүгъ»*.

Саннар хакындагы мәгълүматның бизәлеше билгеле бер кагыйдәләргә буйсынган: бары тик аятьләрнең күләмен күрсәткәндә генә саннар сүз белән язылган, калган статистика гарәп саннары белән бирелгән, кара төстәге кара белән язылган. Битнең буш калган кырыйларында *җүз* структур билгесеннән тыш, *сәбгә* (җиденче өлеш) һәм аның яртысы күрсәтелгән.

Милли китапханә тупланмасындагы Коръән тексты язылган икенче кульязма (сакл. бер. 859г) нибары 61 кәгазьдән гыйбарәт[1]. Шуны искәртик: бу кульязмада поляларда *җүз* һәм аның яртысын күрсәткән бүленеш билгеләреннән кала һәр ун аять артыннан куелган *гошер* маркерлары да бар.

Казан федераль университеты Фәнни китапханәсенең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә Коръәннең 27 нөсхәсе саклана. Әмма чынлыкта, коллекцияләрнең әлегә ябык, эшкәртелә торган тупланмаларын да исәпкә алганда, бу сан, һичшиксез, күбрәк, алар хакында мәгълүматлар кулланылышка чыгарылган каталогка кертелмәгән. 27 нөсхәнең дүртесе – Урта Азиядән кайтартылган. Шуларның өчесе – тулы текстлы күчермәләр (КФУ ЛФК КСКБ, сакл. бер. 719ар, 431ар, 3101ар), ә безнең көннәргә кайбер югалтулар белән килеп җиткән дүртенчесендә (КФУ ЛФК КСКБ, сакл. бер. 2718ар) Коръәннең яртысыннан күбрәк өлеше теркәлгән. Бу нөсхәдәге «Маидә» (5 нче), «Йуныс» (10 нчы) һәм «Исра» (17 нче) сүрәләре текстларының башлам өлеше алтынсу төс белән бизәп, затлы итеп эшләнгән. Бит башындагы орнаментларда сүрә исемнәре язылмаган, әмма бизәлеш җәһәтеннән алар бик үзенчәлекле. Кульязмада Коръән тексты тулаем яхшы каллиграфик язу белән башкарылган, һәр биттәге текст алтын төстәге кысага алынган, аятьләрне аерып торган билгеләр шулай ук алтынсу төстә, алтын төстәге кара белән китап бите кырында *сәҗдә* урыннары һәм текстның структур бүленеше күрсәтеп барылган. Китаби блокны кабат төпләгән вакытта (Россиядә төпләнгән булуы ихтимал) бизәлгән битләр арасына мамык (микалент) яки папирос кәгазе куеп эшләгәнгә охшый. Китапның киселеше дә алтынсу төс белән капланган.

Кечкенә форматлы (битнең 1/8 өлеше) нөсхәнең тулы текстлы атрибуциясе бераз шик тудыра (КФУ ЛФК КСКБ, сакл. бер. 3101ар).

---

[1] Параметрлары: бит – 15,5×21,1 см; текст кысасы – 10,6×16,2 см; кыр киңлеге – 2,7 см; биттә 15 юл.

Әлеге нөсхә яшел төскә буялган яхшы сыйфатлы күн белән тышланган, каптырмасы да бар. Кулъязмада Урта Азия кәгазе өчен характерлы булмаган кәгазь кулланылган, шулай ук Коръән текстының *хизеб* дигән өлешләргә (алтмыштан бер өлеш) бүленгәнлеге дә Урта Азия кулъязмаларына хас түгел. Юл араларында *тәҗвид* кагыйдәләренең бик күп булуы – Урта Азия нөсхәләре өчен типик күренеш, кабул ителгән атрибуция файдасына сөйли. Коръән текстын күчереп язуда татар нөсхәләренең дә шул ук традициягә таянып эшләнүе билгеле. Кулъязма, күрәсең, бизәлергә тиеш булып, ни сәбәпледер, бу эш башкарылмаган.

Текст Коръән өчен гадәти булган кысаларсыз гына бирелгән, беренче сүрәләрдә өстә буш калган урыннар да декорсыз. Кулъязманың Европа төпләнмәләрендә (алар Казанда ясалган булырга да мөмкин) форзац өчен – мәрмәр кәгазь, ә өстәмә форзац бите өчен саргылтяшел чәчәкләр рәсеме төшкән ачык төстәге декоратив кәгазь кулланылган. Коръән текстының яңа төпләнмәсенә соңрак сүрәләр башланган бит күрсәтелгән саннар язылган фихрист өстәлгән.

1930 елда Казан университеты коллекциясенә мөфти Галимҗан Баруди (1857–1921)[1] китапханәсеннән Коръәннең соңрак чорга карый торган тулы текстлы нөсхәсе кергән. Кулъязмада өч урында классик декоратив бизәлеш кулланылган: текст башында, «Исра» сүрәсе башында һәм Коръәннең ахыргы сүрәләре битендә. Текст кысасындагы бизәкнең график схемасы өч урында да бер үк. Каймалап алган бизәк үзәгенең элементлары исә бер-берсеннән аерыла. Китап эчендәге ике битне берләштерә торган кәгазьгә үзгә бизәк төшерелгән: уртада алтынсу фонда бите күрсәтелгән текстлар урнашкан, алар үсемлек орнаментлы тар турыпочмаклы кысага алынган. Текстлы битләр фигураның уртасында, алар сигез таҗлы хәрефне хәтерләтеп торалар; зәңгәр фондагы таҗларның очы алтынсу төстәге дуга формалы бизәк белән каймаланган һәм болар барысы композицияне тәэсирле итә.

Сүрәләрнең исеме алтын фонга ак төс белән язылган. Текстның беренче, җиденче һәм соңгы юлын артык ачык булмаган яшел төс тә бизәп тора. Бер биттә, гадәттә, 13 юл, әмма китаби блок ахырына биттәге юллар саны кими. Бу кулъязманың цифрлы копиясе КФУ Фәнни китапаханәсе сайтына урнаштырылган: https://repo.kpfu.ru/jspui/handle/net/21456.

Казан университетының Фәнни китапханәсендә игътибарны үзенең зурлыгы белән җәлеп итә торган тагын бер Коръән нөсхәсе[2] бар. Ул шулай ук Галимҗан Баруди тарафыннан кайтартылган була. Кулъязма бик күп зыян күргән, күп битләре коелган, югалган. Аны Казанда реставрацияләгәннәр, күк төстәге кәгазьдә кабат торгызганнар. Ертылган урыннарын ныгыткан вакытта һәм төпләмне яңартканда

[1] Татар галиме, «әд-Дин вә әл-әдәб» журналының нашире, Үзәк Диния нәзарәте мөфтие.

[2] Үлчәмнәре буенча кулъязмалар бер зурлыкта (КФУ ЛФК КСКБ, сакл. бер. 431ар һәм ТР ММ, сакл. бер. КП-106026/а).

китаби блок читләре бик нык киселгән, хәтта кайвакыт текст кысага терәлеп үк тора. Кәгазьне ямап, ертык урыннарны кискәндә текстнең бик күп структур һәм сәҗдә-рөкүгъ билгеләре югалган. Сакланып калган өлешләре буенча нөсхәнең бизәлешендә төрле төстәге орнаментларны күрергә мөмкин, һәр *җүздән* соң аять фрагментларының алтынга охшаган кара белән аерымланганлыгын чамаларга була. Аятьләрнең бу өлешендәге сүзләр алтынсу кара белән бик нәзек итеп язылган, аннан кара кара белән әйләндереп алынган. Сүрәләрнең исеме кысалап бирелгән. *Аллаһ* сүзе бөтен урында кызыл кара белән язылган. Нөсхәнең кабат торгызылган өлешенең каллиграфиясе оригиналь язу белән чагышмый. Кулъязманың элекке текстында юл араларында Коръән сүзләренең фарсыча аңлатмалары бирелә, ә яңартылган өлешендә әлеге алым кабатланмый. Гадәти булмаган язуы гарәп каллиграфиясе кагыйдәләренә буйсынмый. Китаби блокның үлчәме, бизәлеше һәм күчерүченең почеркы буенча Коръәннең Татарстан Республикасы Милли музеенда саклланган һинд-әфган нөсхәләре арасында шактый охшашлык табарга мөмкин.

Татарстан Республикасы Милли музеенда Коръәннең өч нөсхәсе исәптә тора. Аларның икесе – Мавәраэннәһер кулъязмалары – Коръәннең Казандагы кулъязмалары арасында иң матур һәм иң кызыклыларыннан санала.

Боларның берсе (ТР ММ, сакл. бер. КП-115397) – XVII гасыр ахыры – XVIII гасыр башында күчерелгән кулъязма, аны музейга 1951 елда мәшһүр китап сөюче һәм сирәк китаплар җыючы Александр Модестович фон Вилькенның (1874–1934) хатыны Вера Петровна Вилькен бүләк иткән. Коръән тексты классик стильдәге сәнгати бизәлештә бирелгән. Кулъязманың бераз бозылган урыннары да булган, ул 1980 елларда Мәскәүдә академик И.Э. Грабарь исемендәге Бөтенроссия сәнгать фәнни-реставрация үзәгендә яңартылган. Ләкин реставрация вакытында кайбер декор билгеләре һәм текстның фоны тулысынча торгызылмаган. Тәүге сүрә һәм «Бәкара» сүрәсе текстының алгы өлешендәге бизәге, мәсәлән, беренчел рәвешеннән күп үзгәргән. Текст укылса да, орнамент өлеше дымнан зыян күргән. Беренче сүрәләрнең исемнәре бу нөсхәдә үсемлек орнаменты белән кысаланган. Беренче «Фатиха» сүрәсе тулысынча китап эчендәге ике битне алып тора. Текст кысасы эчке яктагы фигуралы медальоннар белән өч өлешкә бүленгән. Югары бүлемнәрдә уң яктан – «Фатиха» сүрәсенең исеме, сулда иңгән урыны һәм аятьләр саны китерелгән; үзәктәге эре секция-медальоннарда унда – «иййәәкә нәгбүдү вә иййәәкә» (1:5) дип бетә торган беренче аятьләр; сулда – сүрәнең калган 5–7 нче аятьләре. Аскы бүлемдәге медальоннарда 56 нчы «Вакыйга» сүрәсенең 79–80 нче аятьләре язылган, унда – «ләә йәмәссүһү илләл-мүтаһһәрүүн» («Аңа чистарынганнарның гына кагылырга хакы бар») (56:79), сулда – «тәнзиилүм мир-рабби-л-гәәләмиин» («Ул дөньялар хакиме тарафыннан иңдерелгән») (56:80). «Бәкара» сүрәсе беренче ике биттән соң башланып китә. Уң як биттә беренче тугыз

аять урнашкан[1]. Сүрә исеме бай бизәлгән декоратив гонван астындагы кысага куелган. Калган сүрә исемнәренең кысалары шактый таррак, үлчәме кечерәк. Исем кую өчен калдырылган урынның фоны нечкә каләм белән юка гына итеп төшерелгән төрле төстәге үсемлек орнаментыннан гыйбарәт. Әлеге фонда сүрә исемнәре ак кара белән язылган. Аятьләрне бер-берсеннән алтын төстәге алты таҗлы эре бизәк аерып тора. Кайвакыт шундый ук бизәк биш я ун аять саен текст бирелгән кыса тышындагы кырда да ясалган. *Басмәлә* бер юлга сузып язылган, *син* хәрефенең «койрык өлеше» юлның дүрттән өч өлешен биләп тора. Коръәннең азагында, *басмәләдән* соң, текстсыз гына тагын бер горизонталь кыса китерелгән. Мондый ысул текстнең төрле өлешләрендә, күрәсең, бушлыкны каплап тору өчен кулланылган. «Нас» сүрәсе бизәлешендә игътибарны өстәмә декор җәлеп итә. Анда сүрәнең соңгы сүзе аерым кысага алынган. 114 нче сүрәдән соң, Коръәнне укып бетергәч кылынырга тиешле доганың исеме китерелә. Тексты исә алдагы биттән башланып, ул үзенең бизәлеше белән Коръән тексты бизәлешеннән нәфислеге, затлырак булуы белән аерылып тора.

ТР Милли музее (сакл. бер. КП-106026/а) тупланмасындагы икенче кульязма да бик кызыклы. Аның кайдан керүе хакында мәгълүмат юк. Якынча, XVIII–XIX гасырлар нөсхәсе дип билгеләнә. Аксыл-көрән төстәге кәгазьнең сыйфатына караганда, ул Төньяк Һиндстан һәм Әфганстаннан килгән булырга тиеш. Кульязманың югалган битләре, ертылган урыннары XIX гасырда Урта Азиядә реставрацияләнгән. Тышлыгын Казанда китап төпләүче Сәххәф Мөхәммәдгали Болгари (1839) яңарткан. Реставрация вакытында, бәлки Урта Азиядә үк, кульязманың китаби блогы, 7,6–7,8 см калдырып, бераз киселгән. Шул вакытта кульязма читендәге декоратив бизәлгән медальоннар да (шәмсияләр) кыскартылган, киселгән. Моннан чыгып, кульязманың оригиналында кыр киңлеге 2–2,5 см га артыграк, текст кырыенда калдырылган урын 10 см тирәсе булган, дип фикер йөртергә нигез бар. Югалган битләр ярым үтә күренмәле Сәмәркәнд кәгазе белән алыштырылган (1–5, 193, 391–395 битләр), текст гадәти каллиграфик нәсех белән бирелгән, ул кульязманың оригиналь язуыннан бик нык аерылып тора. Кульязма үзенең үлчәме[2] һәм күләме[3] белән үзенчәлекле. Игътибарны иң нык җәлеп иткәне – аның декоратив бизәлеше һәм язу рәвеше. Хәрефләрнең горизонталь күренеше киң итеп, ә вертикаль өлеше бик нәзек *нәсех* белән язылган. *Фәтхә, кәс-*

[1] Кульязмаларның алдагы ике битендә гадәттә Коръәннең беренче ике сүрәсе языла: уң якта – «Фатиха» сүрәсе, сулда «Бәкара» сүрәсенең беренче биш аяте китерелә. Кайбер кульязмаларда дүрт аять бирү очраклары бар. Коръәннең элгәреге Казан басмаларында да дүрт аять урын ала.

[2] ТР ММ, сакл. бер. КП-106026/а. Параметрлары: тышлыгы – 30,5×42,5 см; төпләнмәсе – 8 см; китап блогы төпләмәсенең калынлыгы – 4 см; бите – 30,5×41,8 см; текст кысасы – 20,5×29,3 см.

[3] ТР ММ, сакл. бер. КП-106026/а. Параметрлары: китап блогы төпләмәсендә барлыгы 398 б.; Коръән тексты – Б. 1б–395а.

рә, даммә, сөкүн, тәшдид, сыйлә билгеләрен кара төстәге нәзек каурый белән гадәти булмаган озынча формада язганнар. Кульязманың оригиналь өлешендә текст кысаланган, кысасы төсле каралар белән сызылган, сулдан уңга – зәңгәр-шәмәхә, җирән, кара, алтын, яшел сызыклар. Коръән кульязмаларында сүрә исемен кысага алу еш очрый. Бу нөсхәдә исә, сүрәнең исеме кысага алынмыйча, кызыл кара белән алдагы сүрәнең соңгы сүзләре белән бер юлда язылып киткән.

Югарыда күрсәтеп узганча, сүрә исеме тезмәсендә аның иңгән урыны һәм аятьләр саны китерелгән. Шунысы да күзгә ташлана: Коръән текстын башкарган останың кулы белән чагыштырганда, сүрә исеме каллиграфик яктан йомшаграк башкарылган. Гадәттә, *тәсмия* (икенче сүз белән әйткәндә б*асмәлә)* һәм *җүз* башындагы аять кысага алына. *Басмәлә* кысасы өч тигез өлештән тора, кысаның уң һәм сул яклары вак чәчәк орнаментлы; *басмәлә* үзе урта өлештә кара кара белән китерелә. *Син* хәрефенең «койрык өлеше» 1 см га озынрак*,* тезмәдәге *Аллаһ* сүзе кызыл кара белән *би-сми* сүзендәге *мим* хәрефе өстендә бирелгән. *Җүз*ләр башындагы аятьләр кысасы *басмәлә* кысасы кебек өч өлешкә бүленгән: уң һәм сул яклардагы өлешләр уртадагысыннан кечерәк һәм төрле төстәге вак чәчәк орнаменты белән бизәлгән. Уртада кызыл кара белән язылган аять тексты урнашкан.

Тәсмия һәм *җүз* башы аятьләре кысалары кульязма читендә дәвам ителеп, зур чәчәк бутоны кебек, төсле-төсле декоратив медальон белән тәмамлана. Медальоннарның кайбер өлешләренә алтын йөгертелгән. Күп медальоннарның уртасына *сәҗдә* яки ع *рөкүгъ* кылу билгесе төшерелгән.

Сүрәнең башы белән *җүз* башы туры килгән очракта кыса икеләтелгән: беренчесендә *басмәлә* билгесе булса, икенчесендә сүрә аяте язылган була. Мәсәлән, 46 нчы «Әхкаф» сүрәсе, 58 нче «Мүҗадәлә», 67 нче «Мүлк» һ.б. шундый тәртиптә күчерелгән.

Коръән текстында сүрә исемнәреннән, тәҗвид кагыйдәләре билгеләреннән, *җүз* башларыннан тыш, *Аллаһ* сүзенең кызыл кара белән язылуы күзгә ташлана. Шулай ук *Ибраһим, Адәм, Муса, Исхак, Гайсә* пәйгәмбәрләр, *Мәрьям Ана* исемнәре дә кызыл кара белән аерымланган. Кульязманың кырыйларында Коръән текстына ияреп килә торган структур (*җүз, нисыф, рубгъ*), һәм уку (сирәк куела торган тәҗвид билгеләре), һәм гыйбадәт кылу тәртибе билгеләре (*сәҗдә, рөкүгъ*) тиешле конфигурацияле картуш эченә язылган. Текст читендә ачык төстәге турыпочмаклы яки квадрат орнаментта *вәкыф мәнзил* (Коръәннең җидедән бер өлеше) билгеләре күрсәтелә барган (кульязманың тулы тасвирламасы: [Гараева, 2022, с. 189–194]).

«Казан Кремле» музей-тыюлыгы фондларында Коръәннең барлыгы өч нөсхәсе саклана, берсенең караханилар (IX–XIII гасыр башы) чорына караганлыгы ачыкланды.

Казан университеты тупланмасындагы Коръән нөсхәсе (сакл. бер. 719ар) – Мавәраэннәһердән кайткан тулы текстлы ун Коръән

арасында иң камиле һәм оригиналь эшләнеше тулысынча сакланганы дип әйтергә мөмкин. Милли музей тупланмаларының икесе дә, реставрацияләнгән булуларына карамастан, шулай ук әһәмиятле саналалар. Һинд-әфган традицияләрен саклап, бизәп төзелгән кулъязманы (сакл. бер. КП-106026/а) Казан университеты кулъязмасы (КФУ ЛФК КСКБ, сакл. бер. 431ар) белән янәшә куярга мөмкин, күләме белән алар икесе дә зур Коръәннәрдән санала.

Мавәраэннәһердән кайткан кулъязма Коръәннәрнең күбесе, бигрәк тә кечерәк форматтагылары, татарлар арасында аеруча популяр булган. Кагыйдә буларак, Коръән битенең чит-читләренә өстәмә билгеләр ясалган. Кайвакыт андый өстәмәләр кызыл кара кулланып, каллиграфик язу белән бирелгән. Өстәмәләрнең бер өлеше Коръәннең Казан басмасын кабатлый.

Казан фәнни үзәкләре фондларында саклана торган Коръән нөсхәләренә ясаган күзәтүебезгә өстәп, шуны әйтергә кирәк: мондый эзләнүләрнең потенциалы бик зур, әле алга таба да ачыклыклар, төгәллекләр күп кертелер. Урта Азия һәм татар кулъязмаларында кулланылган *тәҗвид* кагыйдәләренең билгеләрен аерым өйрәнү таләп ителә. Коръәннең Урта Азия һәм татар нөсхәләрендә утыздан артык *тәҗвид* билгесе аерымланган, ә күп кенә билгеләрнең мәгънәсе, Е.А. Резван искәрткәнчә [Резван, с. 478], я онытылган, я аңлашылып бетми.

Гомумән, Казан фәнни үзәкләре фондларындагы Мавәраэннәһердән кайткан Коръән нөсхәләре – мөселман дөньясында һәм Россия империясе чикләрендә барган китап алмашының бары бер генә ягы. Алар мөселман классификациясенә нигезләнгән гыйлемнәрнең киң спектрын чагылдыра, Идел буе һәм Үзәк Азия мөселманнарының мәдәни багланышлары хакында сөйлиләр.

Әдәбият

Васильева О.В. Нить жемчуга: Иранское книжное искусство XIV–XVII веков в собрании Российской национальной библиотеки. СПб.: Изд-во «Российская национальная библиотека», 2008. 131 с.

Гараева Н.Г. Татарская рукописная традиция: Кораны в собрании ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Каталог. Казань: ИЯЛИ, 2022. 224 с.

Гараева Н.Г. Грани мусульманской книжности Казани. Каталог // Памятники исламской культуры в собрании Национального музея Республики Татарстан. Казань: Заман, 2023. С. 12–45.

Гилязутдинов С.М. Описание рукописей Корана из хранилища Центра письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ. Казань, 2013. 92 с.

Ласикова Г. Мусульманская рукописная книга от переплёта до колофона. URL: http://mardjanifoundation.tilda.ws/muslimhandwrittenbook?fbclid=IwAR2_ug4s0KEskBjbEMYewACsxdMjw-Je3VVMub5ET1HL5yP_v8aiyJ7WTNw (Время обращения: 10.11.2023.)

Резван Е.А. Коран и коранистика в России // Ислам. Историографические очерки. М.: Наука, 1991. С. 15.

Резван Е.А. Коран и его мир. СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. 608 с.: 1 л. ил.

Саламех Х. Манускрипты Корана в исламском музее ал-Харам аш-Шариф в Иерусалиме. М.: ИД «Магистр-Пресс», 2004. 206 с.

Ястребова О.М. Особенности художественного оформления списков Корана. Режим доступа: https://expositions.nlr.ru/ve/RA3999/rukopisnye-korany-oformlenie

The Qur'an and Callifraphy. A Selection of Fine Manuscript Materials. London: Bernard Quaritch. Catalogue 1213. 145 p.

Islamic manuscripts. Leaves. Islamic manuscripts. Texts. London: Bernard Quaritch. Catalogue 1366.

Stoilova A., Ivanova Z. The Holy Qur'an through the Ctnturies. A Catalogue of the Exhibition of Manuscripts and Printed Editions preserved in the SS Cyril and Methodius National Librar. Sofia, February 1995. 64 p.

Handlist of Manuscripts in the Library of Makkah al-Mukarramah. Qur'an & Qur'an sciences. Prepared by Muhammad al-Habib al-Hilah. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1994. – 145 pp. (на араб. яз).

Гәрәева Нурия Габделәхәт кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре